

Олексій ГУМІН

УДК 343.85

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри кримінально-правових
дисциплін Львівського
державного університету
внутрішніх справ

ВІКТИМОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ЯК САМОСТІЙНИЙ НАПРЯМ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ

У статті досліджено позиції провідних кримінологів щодо віктимологічної профілактики насильницької поведінки. На основі аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених автор здійснив спробу визначити основні напрями віктимологічної профілактики насильницької поведінки як складника індивідуальної профілактики.

В статье исследованы позиции ведущих криминологов в области виктимологической профилактики насильственного поведения. На основе анализа работ отечественных и зарубежных ученых автор осуществил попытку определить основные направления виктимологической профилактики насильственного поведения как составляющей индивидуальной профилактики.

The opinions of the leading criminologists concerning the victimological preventive measures for the violent behavior are under research in the article. Having analyzed the works by the native and foreign scientists, the author tries to define the basic directions of the preventive measures for the violent behavior as an element of the individual prevention.

Ключові слова: віктимологія, віктимізація, віктимологічна профілактика, насильницька поведінка, запобігання злочинності, індивідуальна профілактика, правоохоронні органи.

Ключевые слова: виктимология, виктимизация, виктимологическая профилактика, насильственное поведение, предупреждение преступности, индивидуальная профилактика, правоохранительные органы.

Keywords: victimology, victimization, victimological preventive measures, violent behavior, individual prevention, law enforcement agencies.

Особливим об'єктом запобігання насильницькій поведінці є потенційні жертви злочинних посягань. Ідеться про так званій віктимологічний аспект запобігання.

Для жертв кримінально-насильницьких дій характерна наявність певного комплексу соціально-демографічних, морально-психологічних і кримінально-правових ознак, прояв яких за певних обставин детермінує їх типову поведінку, що посилює ймовірність стати жертвою кримінально-насильницької поведінки. Тому індивіди, наділені вищепереліченими характеристиками, неодмінно мають перебувати в центрі уваги правоохоронних органів, а їхні якості – враховуватися під час розроблення заходів із профілактики кримінально-насильницької поведінки.

Одним із найважливіших завдань працівників ОВС, які втручаються в ситуацію, пов'язану з насильством у сім'ї, є усунення небезпеки, що загрожує жертвам домашнього насильства (64,7% опитаних).

Тому віктимологічна профілактика має поширюватися на все населення країни, насамперед численні групи підвищеного ризику, пов'язаного з маргіналізацією суспільства, належністю до неформальних об'єднань антисоціального спрямування, а також захист осіб, які здійснюють посадові обов'язки, пов'язані з підвищеним ризиком (охорона, міліція, інкасатори банків, нічні таксисти, підприємці тощо).

Вивченню особливостей поведінки потерпілого, а також аналізу теоретичних і прикладних проблем віктимологічних досліджень присвячені праці Ю. Антоняна, І. Даньшина, А. Долгової, О. Дзужи, В. Женунтія, А. Закалюка, О. Костенка, Н. Кузнецової, Г. Міньковського, В. Мінської, Д. Рівмана, В. Тулякова, Л. Франка та ін.

Віктимологічна профілактика є самостійним напрямом індивідуального запобігання. Набір профілактичних заходів віктимологічного спрямування залежить від різновидів віктимної поведінки потерпілих: від застережливо-роз'яснювальних – до заходів примусу та фізичного захисту потенційних жертв. Головне завдання – змінити віктимну поведінку потенційних жертв і запобігти можливості їх перетворення на реальних потерпілих від насильницьких злочинів (насамперед це стосується злочинів, які вчиняються на ґрунті сімейно-побутових конфліктів).

На підставі узагальнення емпіричного матеріалу та питань, що досліджуються кримінологами, слід з'ясувати теоретико-методологічні засади дослідження віктимологічної профілактики насильницької поведінки як складника індивідуальної профілактики.

А. Фаттах вважає, що труднощі, які виникають у сфері запобігання злочинності, зумовлені тим, що впродовж сторіч уся увага була зосереджена на самому злочині або ж на злочинцеві і не приділялася жертві [1, 19].

Саме тому в злочинах, що є проявами кримінальної насильницької поведінки, віктимна поведінка стає важливою умовою, що спричиняє вчинення таких злочинів. Взаємні образи, погрози, знущання не тільки завдають безпосередньої шкоди особі, а й призводять до вчинення тяжких злочинів проти життя та здоров'я особи. Це зумовлено вербальною провокацією з боку потерпілого у вигляді образ, погроз, знущань тощо. Тому слід проводити віктимологічну профілактику таких злочинів.

Як зазначає А. Алексеев, "віктимологічна профілактика – один із напрямів запобігання злочинності, який ще не повною мірою реалізований у нашому суспільстві. Це специфічна діяльність соціальних інститутів, спрямована на встановлення, усунення або ж нейтралізацію факторів, обставин, ситуацій, що формують віктимну поведінку й обумовлюють учинення злочинів, виявлення групи ризику та конкретних осіб із підвищеним ступенем віктимності, вплив на них з метою поновлення та активізації їх захисних якостей, розроблення чи покращення засобів захисту громадян від злочинів і подальшої віктимізації" [2, 168]. На нашу думку, слід надавати практичні рекомендації щодо оптимальної поведінки в конфліктних ситуаціях, уникнення негативних наслідків тощо.

Остаточне прийняття рішення про вчинення злочину значною мірою залежить від віктимної поведінки потерпілих в умовах конфліктної взаємодії з винним. У такому випадку йдеться про загальносоціальне й індивідуальне запобігання віктимізації.

Загальносоціальне запобігання віктимізації являє собою єдину систему соціально-економічних, політичних, правових, організаційних та інших заходів, що застосовуються суспільством і державою в різних соціальних сферах і спеціально не

спрямовані на боротьбу зі злочинністю. Запобіжна роль таких заходів реалізується з вирішенням великомасштабних соціальних завдань, які мають загальнодержавний характер і впливають на життя значної кількості громадян. Реалізація загальносоціальних заходів запобігання віктимізації у нашій країні має базуватися на реальних умовах життя суспільства. Успіх реалізації таких заходів залежить переважно від того, наскільки вони забезпечені матеріальними, правовими, організаційними та людськими ресурсами.

Структура загальносоціального запобігання віктимізації населення передбачає заходи соціально-економічного, політичного, правового, організаційного характеру [3, 21–23]. Як основні напрями загальносоціальної віктимологічної профілактики мають розроблятися стратегічні заходи зі зміцнення сім'ї, охорони материнства та дитинства, морально-правового виховання населення, формування в суспільстві атмосфери толерантності та відкритості, поваги до культурних відмінностей, етичних, релігійних і побутових традицій різних народів.

Індивідуальне запобігання злочину слід здійснювати також стосовно потенційного потерпілого, оскільки, з одного боку, він є обов'язковим учасником криміногенного конфлікту, що спричиняє протиправне посягання, а з другого – віктимна поведінка жертви відіграє важливу роль у механізмі умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Сукупність запобіжних заходів, що вживаються стосовно потенційного потерпілого, традиційно називають віктимологічною профілактикою [4, 167–168].

Дослідження свідчать, що жертвами агресивних нападів найчастіше стають чоловіки (60–70 %), але від корисливих посягань (розбої, грабежі) частіше страждають жінки [5, 122].

Найбільш віктимним є вік від 21 до 30 років, але ймовірність стати жертвою крадіжок і розбійних нападів із проникненням у житло підвищується в осіб віком 60 років і старших. Особи віком 21–30 років найбільше потерпають від сексуальних нападів. Це висновки дослідження, проведеного в Німеччині [6, 121–124]. В Україні значно частіше жертвами стають діти, насамперед безпритульні. Як зазначає В. Туляков, статистика потерпілих не ведеть-

ся, а репрезентативні віктимологічні дослідження ще не набули належного поширення [7, 134–144].

Дослідження наявності елементів провокаційної поведінки з боку постраждалої (скривдженої) особи, потерпілої від насильницьких дій, засвідчило, що в разі вчинення фізичного насильства вони наявні в 44,9 % випадків; вербального – 48,8 %; сексуального – 53,5 %; економічного – 95,6 %.

Слід визнати, що профілактичні заходи та запобігання конкретним реально можливим насильницьким діям досить часто не супроводжуються процесуальними актами, а тому їх важко зафіксувати й узагальнити в статистичному звіті. Припинення вже розпочатих злочинів або злочинної діяльності може бути враховане первинними статистичними обліковими картками.

Слушною є думка А. Алексеева, що для проведення такої роботи необхідно впроваджувати спеціалізацію працівників для роботи з потерпілими та іншими жертвами злочинів. У перспективі доцільно створити державну службу з підтримки жертв злочинів, надання потерпілим соціально-психологічної, правової та іншої допомоги [2, 169–170].

Вважаємо, що цю функцію слід покласти на спеціалізовані підрозділи (групи) профілактики, які необхідно створити, а до того часу її можуть виконувати працівники галузевих служб і підрозділів. Для профілактичної роботи з жертвами насильницьких злочинів слід також залучати спеціалістів – психологів, соціологів. Потрібно видавати спеціальну літературу, брошури, програми, рекомендації і поради, які допоможуть максимально контролювати ситуацію, не даючи їй перерости в насильницький злочин. Така література дасть змогу особі обрати правильний стиль поведінки і не стати жертвою насильницького злочину. До цього слід залучати і засоби масової інформації.

У кримінологічній науці вже сформульовано чотири найпоширеніші види поведінки залежно від характеру прояву та інтенсивності впливу на прийняття злочинного рішення (нейтральна, надокучливо-дошкульна, аморально-провокаційна, агресивно-задирилива). Індивідуальна віктимологічна профілактика має на меті позитивну зміну особистісних якостей, властивостей потенційної

жертви для того, щоб припинити або змінити віктимну тенденцію в її поведінці [8, 29].

Надзвичайної актуальності нині набуває питання організації віктимологічного обліку потенційних потерпілих від сімейно-побутових убивств і тяжких тілесних ушкоджень. Так склалося, що традиційно суб'єкти запобігання концентрують профілактичні зусилля на потенційному злочинці: вивчають його особистість, зв'язки, оточення, наміри тощо. При цьому поза увагою залишається потенційний потерпілий, поведінка якого в прийнятті злочинного рішення відіграє чи не вирішальну роль. Отже, для підвищення профілактичного впливу на особу, яка вчиняє насильницькі дії, потрібно максимально враховувати характеристики жертви. Першим кроком у цьому напрямі має стати створення відповідного профілактичного обліку потенційних потерпілих, який, на жаль, в Україні не ведеться через об'єктивні та суб'єктивні причини.

Наступним етапом віктимологічної профілактики, на нашу думку, є кримінологічне вивчення особистості та поведінки потенційного потерпілого. Збиранню, узагальненню й аналізу підлягають відомості соціально-демографічного, морально-психологічного, кримінально-правового характеру, які мають бути враховані під час планування та проведення індивідуальної профілактики віктимної поведінки.

Крім цього, важливо встановити причини особистісної віктимності, характер взаємин між потенційним злочинцем і потерпілим, предмет конфлікту, вплив поведінки жертви на криміногенну ескалацію конфлікту тощо. На основі аналізу зібраної інформації доцільно створити індивідуальний прогноз щодо ймовірності особи стати жертвою протиправних дій.

Тож працівникам ОВС слід планувати конкретні заходи віктимологічної профілактики насильницьких злочинів. Підбір таких заходів мусить відбуватися з урахуванням особистісної віктимності та найхарактерніших різновидів віктимної поведінки. Такий підхід надасть можливість забезпечити диференційований вплив на кожну з категорій жертв насильства, що важливо як для нейтралізації особистісної віктимності, так і зміни криміногенної спрямованості їх поведінки.

Профілактичні заходи віктимологічного характеру агресивно-задириливої поведінки осіб багато в чому збігаються з тими, які спрямовані на профілактику індивідуальної злочинної поведінки. До них належать застережливо-виховні заходи: індивідуальні бесіди, схиляння до лікування алкоголізму, психічних аномалій, психотренінг безконфліктного спілкування, прищеплення навичок поведінки в конфліктно-криміногенних ситуаціях та ін. Вжиття цих заходів має сприяти вирішенню кількох завдань: послабленню особистісної агресивності, формуванню в особи переконаності в неминучості тяжких наслідків для неї самої через її насильницькі стереотипи поведінки, що загалом сприятиме нейтралізації особистісної віктимності. Якщо особа не піддається виховному впливу, доцільно вжити до неї примусових заходів: направлення на примусове лікування від психічних розладів; притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, що не становлять підвищеної суспільної небезпеки, та ін.

Як зазначає Д. Рівман, стосовно осіб, які вчиняють акти сімейного насильства, крім зазначених, необхідно вжити заходів, спрямованих на запобігання насильству в сім'ї (винесення офіційного запобігання про неприпустимість зазначених дій, постановка на профілактичний облік, винесення захисного припису). Разом з тим, важливо ізолювати (хоча б тимчасово) одну від одної вороже налаштованих осіб, що забезпечить певне обмеження ескалації конфліктних взаємин. Це може бути адміністративний арешт за систематичні правопорушення в сімейно-побутовій сфері, розірвання шлюбу, тимчасове мешкання в різних місцях, примусовий обмін житла, виселення за неможливістю сумісного проживання. Крім того, за місцем мешкання сімейних насильників необхідно створити обстановку нетерпимості до проявів насильства в сім'ї, використовуючи зусилля інших членів родини, сусідів, будинкових, вуличних комітетів, пунктів охорони громадського порядку, дільничних інспекторів міліції [9, 271].

Аналіз кримінологічної літератури дозволяє визначити, що до об'єктивних ознак, які дають змогу з досить високим ступенем вірогідності визначити можливу жертву насильницьких злочинів, належать: 1) зловживання алкоголем чи наркотиками; 2) побутові

конфлікти; 3) ухилення від суспільно корисної праці, безцільного проведення часу; 4) схильність до скандалів, бійок; 5) рецидиви конфліктів з одними і тими самими особами з тенденцією до їх вирішення насильницьким способом; 6) факти погроз застосування сили, сварок із сусідами, родичами, їх побиття; 7) несвоєчасне реагування працівників ОВС на повідомлення про конфлікти; 8) відсутність належного обліку осіб, які, з огляду на їхню поведінку, можуть стати жертвами насильницьких злочинів; 9) слабка професійна та психологічна підготовленість осіб, які здійснюють віктимологічну профілактику.

Таким чином, профілактичний вплив, у тому числі на віктимологічній основі, за своєю спрямованістю та результативністю полягає як у подоланні об'єктивних передумов протиправної поведінки, так і зміні свідомості осіб, які схильні вчиняти правопорушення чи ставати їх жертвами, а також в усуненні наявних проблем і конфліктів [8, 35].

Нині не викликає сумнівів неабияке значення теоретичного та практичного вирішення проблем захисту особистості від злочинного насильства. У більшості кримінологічних досліджень акцент робиться на профілактиці злочинів, загальних проблемах кримінологічної безпеки. Водночас питання захисту особистості від насильства розглядаються лише в певному аспекті, не комплексно. Досліджуючи проблеми захисту особистості від насильства, слід розрізняти два важливі аспекти: по-перше, запобігання злочинам шляхом впливу на тих, хто їх учиняє, тобто коли увага зосереджена на винних; по-друге, забезпечення безпеки осіб, які можуть стати жертвами насильницьких злочинів, у цьому випадку акцент переміщується на потерпілого. Тоді процеси криміналізації та віктимізації слід розглядати в єдності. Таке розуміння проблеми захисту від насильства лежить в основі визначення профілактичного захисту особи від злочинних посягань. У підсумку все зводиться до того, щоб не допустити "контакт" особи зі злочинністю, убезпечити її від кримінального впливу.

Політику захисту особи від злочинних посягань необхідно пристосувати до ідеї справедливості, повернувши її до витоків гуманної соціальної профілактики.

У суспільстві, де прагнуть запобігти злочиніві, а не карати за нього, захистити людину від зазіхання, а не помститися злочинцеві, головною завжди буде не репресія, а превенція. Тож будувати систему профілактичного захисту особи від кримінальних насильницьких посягань слід з огляду саме на це.

Запобігання злочинної та віктимної поведінки – це саме та єдність, якої бракувало традиційній концепції соціальної профілактики правопорушень.

На нашу думку, профілактичний захист особи від злочинних зазіхань має особливу соціальну та правову значущість. Саме тому профілактичний захист зводиться в ранг найважливішого соціально-правового завдання. Однак зазначений захист як вид діяльності є одним із напрямів соціальної практики. Розвиваючи цю думку, слід зауважити, що соціальна практика, з якої виходить теорія профілактичного захисту особи від насильства, – це критерій пізнання правильності такої теорії, показник прикладного значення і сенсу захисту особи.

Соціальна орієнтація профілактичного захисту особи від злочинів зумовлена насамперед тим, що вона пов'язана з поведінкою людей, умовами формування кримінальної насильницької поведінки, особливостями розвитку суспільства. Соціальну значущість має і сама діяльність із забезпечення захисту особи, безпеки людей. Саме тому цю діяльність слід розглядати в соціальній площині.

Захист громадських та особистих інтересів передбачає проведення широкого комплексу соціально-правових, економічних та інших заходів, до яких належить і питання про забезпечення громадського порядку. Як свідчить практика, комплексні профілактичні заходи, включені в систему забезпечення громадської безпеки, сприяють успішному здійсненню захисту особи. Всі ці заходи переплітаються, забезпечуючи громадський порядок (правопорядок), запобігання злочинам і захист особи від будь-яких проявів насильства. Правопорядок інтегрує суспільні (правові) відносини, засновані на елементарних правилах поведінки: поводитися слід так, як цього вимагає закон.

Отже, спосіб життя жертви створює відповідні передумови для віктимізації її власної поведінки. Ураховуючи зазначене, можна

стверджувати, що жертва кримінального насильства не тільки своєю поведінкою спричиняє вчинення злочину, а й характеризується як деформована особистість. Більше того, морально-психологічні особливості жертв відповідають аналогічним характеристикам злочинців.

Подальше зміцнення законності та правопорядку в суспільстві передбачає посилення охорони прав і законних інтересів усіх громадян, насамперед тих, яким злочином заповдіяна фізична, майнова чи моральна шкода. У цих умовах стає очевидним той факт, що об'єктивно визріла необхідність подальшого розвитку наукової дисципліни про жертву злочину – кримінальної віктимології.

При цьому слід мати на увазі, що:

1) ця наука може успішно розвиватися лише як частина кримінології та отримувати практичні вигоди в діяльності із запобігання злочинів;

2) розроблення проблем віктимології слід здійснювати з урахуванням необхідності розширення і диференціювання засобів впливу на осіб, індивідуальний і соціальний статус яких у зв'язку з особливостями їх поведінки свідчить про підвищену вразливість до насильницьких дій.

Для цього слід розробити й обґрунтувати критерії постановки на профілактичний облік осіб, які вже були потерпілими від злочину або можуть стати ними в силу певного набору властивостей особи й особливостей поведінки. На нашу думку, розроблення рекомендацій з віктимологічної профілактики має спрямовуватися на забезпечення безпеки потенційних потерпілих в умовах, коли вони не можуть забезпечити її самі через об'єктивні обставини, і підвищення особистих захисних можливостей потерпілих;

3) необхідно розвивати положення про можливість включення до предмету доказування в кримінальній справі поведінки потерпілого, пов'язаного зі створенням криміногенної ситуації;

4) подальшого розвитку потребують питання, пов'язані з оцінкою особистості та поведінкою потерпілих від насильницьких злочинів (удосконалення кримінального законодавства щодо пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, необхідної оборони).

Список використаних джерел

1. Фаттах А. Виктимология: что это такое и каково ее будущее? // Международное криминологическое обозрение. – 1967. – № 2–3. – С. 18–22.
2. Алексеев А.И. Криминология: курс лекций / Алексеев А.И. – М.: Щит-М, 1998. – 340 с.
3. Адигозелов К.А. Проблемы виктимизации населения / Адигозелов К.А. – Махачкала, 2002. – 168 с.
4. Ривман Д.В. Криминальная виктимология / Ривман Д.В. – СПб.: Питер, 2002. – 304 с.
5. Кури Х. Исследование проблем виктимизации в Германии // Криминологические исследования в мире / Кури Х. – М., 1995. – С. 121–124.
6. Лунев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / Лунев В.В. – М.: НОРМА, 1999. – 516 с.
7. Туляков В.А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). – Одесса: Маяк, 2000. – 244 с.
8. Михайлов А.Е. Виктимологические аспекты профилактики некорыстных насильственных преступлений / Михайлов А.Е. – К.: НВТ Правник – НАВСУ, 1998. – 44 с.
9. Ривман Д.В. Виктимология / Ривман Д.В., Устинов В.С. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2000. – 332 с.

Стаття надійшла 28.11.2009.